

Rafał Dubowski

Ocena zgodności z Konstytucją RP poselskiego projektu ustawy o równości małżeńskiej¹

Assessment of compliance with the Constitution of the Deputies' Bill on Marital Equality

The bill provides for the introduction of regulations allowing same-sex marriages. In the author's opinion, it is inconsistent with the provision of the Polish Constitution, in which the legislator decided that marriage is a relationship between a woman and a man. The presented interpretation of Article 18 of the Constitution is confirmed, inter alia, by the course of the work of the Constitutional Committee of the National Assembly, which shows that the intention of the legislator was to exclude the admissibility of introducing a regulation providing for the possibility of marriage by persons of the same sex.

Keywords: Constitution, marriage, bill

Projekt ustawy zakłada wprowadzenie regulacji dopuszczających zawieranie małżeństw przez osoby tej samej płci. W ocenie autora jest on niezgodny z przepisem Konstytucji RP, w którym ustrojodawca przesądził, że małżeństwo jest związkiem kobiety i mężczyzny. Przedstawiona wykładnia art. 18 Konstytucji znajduje potwierdzenie m.in. w przebiegu prac Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego, z których wynika, iż zamiarem ustrojodawcy było wyłączenie dopuszczalności wprowadzenia regulacji przewidującej możliwość zawierania małżeństw przez osoby tej samej płci.

Słowa kluczowe: Konstytucja, małżeństwo, projekt ustawy

Doktor nauk prawnych, ekspert ds. legislacji Biura Analiz Sejmowych ■
Kancelaria Sejmu, Biuro Analiz Sejmowych, Wydział Analiz Prawnych, Zespół Prawa Parlamentarnego, WARSZAWA, POLSKA ■
rafal.dubowski@sejm.gov.pl ■ <https://orcid.org/0000-0001-7852-4275>

Przedmiot opinii

Opinia dotyczy zgodności z Konstytucją RP poselskiego projektu ustawy o równości małżeńskiej (przedstawiciel wnioskodawców: poseł Anna Maria Żukowska); dalej: projekt. Uwzględnia stan prawny na 20 lipca 2020 r.

W niniejszej opinii uwzględniono postanowienia:

- Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. nr 78, poz. 483, ze zm.; dalej: Konstytucja,

¹ *Opinia prawna w sprawie zgodności z Konstytucją RP poselskiego projektu ustawy o równości małżeńskiej* sporządzona 20 lipca 2020 r. na zlecenie Szefa Kancelarii Sejmu; BAS-WAP-1506/20.

- ustawy z 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy, t.j. Dz.U. 2019, poz. 2086, ze zm.,
- ustawy z 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego, t.j. Dz.U. 2019, poz. 1460, ze zm.,
- ustawy z 28 listopada 2014 r. – Prawo o aktach stanu cywilnego, t.j. Dz.U. 2020, poz. 463, ze zm.

Zakres proponowanych zmian

Celem projektu jest wprowadzenie do systemu prawa polskiego regulacji dopuszczających zawieranie małżeństw przez osoby tej samej płci. Zgodnie z jego założeniami małżeństwa jednopłciowe miałyby taki sam charakter prawny jak małżeństwa osób różnej płci. W tym celu proponuje się nowelizację ustawy z 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy, ustawy z 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego oraz ustawy z 28 listopada 2014 r. – Prawo o aktach stanu cywilnego. Zgodnie z art. 4 projektu ustawa weszłaby w życie po upływie 6 miesięcy od dnia jej ogłoszenia.

Ocena proponowanych rozwiązań

Ocena konstytucyjności regulacji proponowanej w projekcie musi być dokonana przede wszystkim w świetle art. 18 Konstytucji, który może stanowić samoistną podstawę oceny konstytucyjności norm niższego rzędu². Przepis ten został zamieszczony w rozdziale I Konstytucji RP, zatytułowanym „Rzeczpospolita”, i przewidziano w nim, że „[m]ałżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny, rodzina, macierzyństwo i rodzicielstwo znajdują się pod ochroną i opieką Rzeczypospolitej Polskiej”. Artykuł 18 określa cele działalności organów władzy publicznej (zasady polityki państwa), a jego adresatami są przede wszystkim organy władzy ustawodawczej³. Z umiejscowienia tego przepisu w rozdziale I Konstytucji, zawierającym przepisy określające podstawowe zasady ustroju, wynika, że art. 18 Konstytucji ma szczególnie istotne znaczenie przy ustalaniu kierunków polityki państwa w stosunku do małżeństwa i rodziny. Tym samym art. 18 może być uznany za „konstytucyjną zasadę naczelną”⁴.

² Zob. L. Garlicki, Art. 18 [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. I, red. L. Garlicki, M. Zubik, Warszawa 2016, s. 491. Zob. wyrok TK z 23 czerwca 2008 r., sygn. akt P 18/06, OTK-A ZU 2008, nr 5, poz. 83.

³ Zob. pkt III.8 uzasadnienia wyroku TK z 10 lipca 2000 r., sygn. akt SK 21/99, OTK ZU 2000, nr 5, poz. 144.

⁴ Zob. W. Borysiak, Art. 18 [w:] *Konstytucja RP. Komentarz*, t. I, Art. 1–86, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016, nb 3; M. Szydło, *Instytucjonalizacja związków partnerskich w świetle art. 18 i 32 Konstytucji RP*, „Zeszyty Prawnicze BAS” 2017, nr 4, s. 10.

Jak wskazuje się w orzecznictwie TK: „[p]rzepis ten [tj. art. 18 Konstytucji – uwaga R.D.] nakazuje [...] podejmowanie przez państwo takich działań, które umacniają więzi między osobami tworzącymi rodzinę, a zwłaszcza więzi istniejące między rodzicami i dziećmi oraz między małżonkami”⁵. W kontekście projektowanych rozwiązań należy zauważyć, że w art. 18 Konstytucji, ustanawiającym zasadę ochrony małżeństwa, rodziny, macierzyństwa i rodzicielstwa, pojęcie małżeństwa zostało uzupełnione zwrotem definicyjnym, określającym małżeństwo „jako związek kobiety i mężczyzny”⁶. W tym fragmencie art. 18 Konstytucji nabiera bardziej konkretnego charakteru i wykracza poza deklarację aksjologiczną (normę programową), pozwalając na sformułowanie szczegółowych norm prawnych⁷. Przede wszystkim w tym zakresie analizowany przepis, choć nie definiuje w pełni pojęcia małżeństwa, to jednak *expressis verbis* wskazuje, że cechą konstytutywną małżeństwa na poziomie konstytucyjnym jest odmiennosc płci małżonków⁸. Ponadto, jak podnosi B. Banaszak: „[u]życie liczby pojedynczej wyraźnie wskazuje, że chodzi tu o związek jednej kobiety i jednego mężczyzny”⁹. A zatem, jak zauważa np. P. Winczorek: „[n]ie jest [...] małżeństwem i z ochrony i opieki służącej małżeństwu nie może korzystać związek dwóch lub więcej osób tej samej płci”¹⁰. Małżeństwem w rozumieniu Konstytucji nie będzie też związek trzech lub więcej osób różnej płci.

Niektórzy autorzy, nawiązując do koncepcji pojęć zastanych, wskazują, że odmiennosc płci małżonków jest immanentną zasadą konstrukcyjną małżeństwa,

⁵ Zob. pkt III.4 uzasadnienia wyroku TK z 18 maja 2005 r., sygn. akt K 16/04, OTK-A ZU 2005, nr 5, poz. 51; pkt III.6.3 uzasadnienia wyroku TK z 4 września 2007 r., sygn. akt P 19/07, OTK-A ZU nr 8, poz. 94; pkt IV.5.2.1 uzasadnienia wyroku TK z 25 lipca 2013 r., sygn. akt P 56/11, OTK-A ZU 2013, nr 6, poz. 85. Zob. W. Borysiak, Art. 18, *op. cit.*, nb 4.

⁶ Zob. W. Borysiak, Art. 18, *op. cit.*, nb 113; A. Mączyński, *Konstytucyjne podstawy prawa rodzinnego* [w:] *Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, t. I, red. P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel, Warszawa 2012, s. 770.

⁷ Zob. np. L. Garlicki, Art. 18, *op. cit.*, s. 491–492.

⁸ Zob. np. L. Garlicki, Art. 18, *op. cit.*, s. 491–493; W. Borysiak, Art. 18, *op. cit.*, nb 113.

⁹ B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012, s. 147; J. Pawliczak, *Zarejestrowany związek partnerski a małżeństwo*, Warszawa 2014, s. 340; P. Winczorek, *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Warszawa 2008, s. 54. Odmiennie: A. Mączyński, *Konstytucyjne podstawy, op. cit.*, s. 772–773.

¹⁰ P. Winczorek, *Komentarz, op. cit.*, s. 54. Zob. też np. W. Borysiak, Art. 18, *op. cit.*, nb 112–119; T. Smoczyński, *Prawo rodzinne i stosunki rodzinnoprawne* [w:] *System prawa prywatnego*, t. 11, *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, Warszawa 2009, s. 46–47; B. Banaszak, *Konstytucja, op. cit.*, s. 148; *Opinia o poselskim projekcie ustawy „O umowie związku partnerskiego” (Druk Sejmu RP VI kadencji nr 4418)*, Sąd Najwyższy. Biuro Studiów i Analiz, [http://orka.sejm.gov.pl/Druki6ka.nsf/0/D04003AF581A7633C12578EE0028B6BB/\\$file/4418-001.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Druki6ka.nsf/0/D04003AF581A7633C12578EE0028B6BB/$file/4418-001.pdf), s. 10.

a użyty w treści art. 18 Konstytucji zwrot „jako związek mężczyzny i kobiety” nie tyle konstytuuje tę cechę, ile ją potwierdza¹¹. Zdaniem B. Banaszkiwicz brak tego zwrotu w niczym nie zmieniałby charakteru małżeństwa¹², a „określenie „jako związek...” oraz trzy występujące po nim rzeczowniki służą wyjaśnieniu – jako wskazówka dla podmiotów stosujących Konstytucję – dlaczego małżeństwo znajduje się pod ochroną i opieką, o której mowa w tym przepisie¹³. Otóż w jego ocenie „[m]ałżeństwo [...] znajduje się pod ochroną i opieką Rzeczypospolitej, jest bowiem związkiem kobiety i mężczyzny oraz pozostaje w pewnej istotnej relacji z wartościami reprezentowanymi przez pojęcia rodziny, macierzyństwa i rodzicielstwa”¹⁴. Z kolei, jak podnosi M. Szydło: „[s]formułowanie «jako» występujące w art. 18 Konstytucji RP jest nie tylko elementem definicji (legalnej), ale, co może nawet ważniejsze, jest wyrazem uznania rangi małżeństwa, czy też jest wręcz wstępem do wypowiedzenia przez ustrojodawcę merytorycznej (antropologicznej) racji, dla której ustrojodawca obejmuje małżeństwa ochroną i opieką w akcie prawnym najwyższej rangi. Otóż racją tą jest właśnie odmienność płci małżonków, zakotwiczona w tradycji, kulturze i cywilizacji ludzkiej jako konstytutywny element małżeństwa. W tym sensie art. 18 Konstytucji RP można również odczytywać w następujący sposób: «Małżeństwo, z uwagi na fakt, że jest ono związkiem mężczyzny i kobiety, znajduje się pod ochroną i opieką Rzeczypospolitej Polskiej»”¹⁵.

W doktrynie prawa dominuje pogląd, zgodnie z którym „art. 18 wprowadza bezwzględne wymaganie heteroseksualnego charakteru małżeństwa i zakazuje ustawodawcy zwykłemu nadawania charakteru małżeństwa związkom faktycznym (konkubinatowi) między kobietą a mężczyzną, jak też związkom pomiędzy osobami jednej płci”¹⁶. Innymi słowy, jak wyjaśnia W. Borysiak: „[u]zupełnienie

¹¹ Zob. B. Banaszkiwicz, „Małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny”. O niektórych implikacjach art. 18 Konstytucji RP, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 2013, z. 3, s. 603; M. Szydło, *Instytucjonalizacja*, op. cit., s. 15 oraz s. 21, przypis nr 38.

¹² B. Banaszkiwicz, „Małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny”, op. cit., s. 603.

¹³ *Ibidem*, s. 641.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ M. Szydło, *Instytucjonalizacja*, op. cit., s. 21, przypis nr 38.

¹⁶ Zob. L. Garlicki, Art. 18, op. cit., s. 494. Przedstawiony pogląd podzielają np.: B. Banaszak, *Konstytucja*, op. cit., s. 148; W. Borysiak, Art. 18, op. cit., nb 112–119; M. Szydło, *Instytucjonalizacja*, op. cit., *passim*, w szczególności s. 22; L. Garlicki, Art. 18, op. cit., s. 490–495; D. Dudek, *W sprawie projektu ustawy o związkach partnerskich*, „Przebieg Sejmu” 2012, nr 4, s. 177; J. Pawliczak, *Zarejestrowany związek*, op. cit., s. 340; B. Banaszkiwicz, „Małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny”, op. cit., s. 591–656; W. Skrzydło, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Kraków 1998, s. 23; A. Mączyński, *Konstytucyjne podstawy*, op. cit., s. 775–776; P. Tuleja, *Art. 18 [w:] Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. P. Tuleja, Warszawa 2019, s. 81. Odmiennie: E. Łętowska, J. Woleński, *Instytucjonalizacja związków partnerskich a Konstytucja RP z 1997 r.*, „Państwo i Prawo” 2013, z. 6, s. 22–25; A. Jezusek, *Możliwość*

pojęcia małżeństwa przez ustrojodawcę oznacza niemożność pozakonstytucyjnej (w tym przede wszystkim ustawowej) zmiany pojęcia małżeństwa¹⁷. A zatem, jak podkreśla również M. Szydło: „[u]stawodawca zwykły konstruuujący związki intymno-majątkowe dwojga ludzi nie może pomijać ustanowienia przez ustrojodawcę konstytucyjnej cechy małżeństwa, jaką jest różnica płci tworzących małżeństwo osób”¹⁸.

Podobne stanowisko zajął Trybunał Konstytucyjny w uzasadnieniu wyroku z 11 maja 2005 r., w którym stwierdził, że „[m]ałżeństwo (jako związek kobiety i mężczyzny) uzyskało w prawie krajowym RP odrębny status konstytucyjny zdeterminowany postanowieniami art. 18 Konstytucji. Zmiana tego statusu byłaby możliwa jedynie przy zachowaniu rygorów trybu zmiany Konstytucji, określonych w art. 235 tego aktu. W żadnym wypadku, także ze względów formalnoprawnych, zmiana charakteru czy statusu małżeństwa w polskim systemie prawnokonstytucyjnym nie mogłaby przyjąć formy ratyfikowanej umowy międzynarodowej (nawet: ratyfikowanej w sposób kwalifikowany)”¹⁹. Skoro zaś – zdaniem Trybunału Konstytucyjnego – zmiana charakteru małżeństwa nie jest możliwa w drodze umowy międzynarodowej, to tym bardziej wykluczone jest dokonanie takiej zmiany w ustawie zwykłej²⁰.

Trafność stanowiska, zgodnie z którym Konstytucja wyłącza dopuszczalność ustawowej regulacji ustanawiającej małżeństwa osób tej samej płci, znajduje potwierdzenie w przebiegu prac Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego nad obowiązującą ustawą zasadniczą²¹. Otóż, w trakcie tych prac dostrzeżono możliwość wprowadzenia do systemu prawa unormowań dopuszczających zawieranie takich małżeństw. W związku z tym, chcąc wykluczyć taką sposobność, w treści art. 18 Konstytucji zamieszczono zwrot „małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny”²².

instytucjonalizacji związku osób tej samej płci w świetle art. 18 konstytucji, „Przegląd Sejmowy” 2015, nr 4, s. 86–87; K. Gromek, *Prawo rodzinne dla sędziów i pełnomocników*, 2018, Legalis, część A, § 17 (Pozakodeksowe regulacje dotyczące prawa rodzinnego – unormowania krajowe), pkt I.1 lit. b.

¹⁷ W. Borysiak, Art. 18, *op. cit.*, nb 113.

¹⁸ M. Szydło, *Instytucjonalizacji*, *op. cit.*, s. 22.

¹⁹ Pkt III.16.6 uzasadnienia wyroku z 11 maja 2005 r., sygn. akt K 18/04, OTK-A ZU 2005, nr 5A, poz. 49.

²⁰ Zob. L. Garlicki, Art. 18, *op. cit.*, s. 494.

²¹ Obszerny opis tych prac zob. B. Banaszkiwicz, „Małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny”, *op. cit.*, s. 642–652; W. Borysiak, Art. 18, *op. cit.*, nb 15–46.

²² Taka geneza art. 18 Konstytucji nie budzi wątpliwości w doktrynie, zob. np. B. Banaszkiwicz, „Małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny”, *op. cit.*, s. 642–652; W. Skrzydło, *Konstytucja*, *op. cit.*, s. 23; P. Tuleja, Art. 18, *op. cit.*, pkt 1; L. Garlicki, Art. 18, *op. cit.*, s. 494; M. Szydło, *Instytucjonalizacja*, *op. cit.*, s. 24–25; A. Mączyński, *Konstytucyjne podstawy*, *op. cit.*, s. 772; M. Wyrzykowski, *Publiczne a prywatne w wy-*

Jak zauważył L. Garlicki: „konstytucjonalizacja heteroseksualnego charakteru małżeństwa przez twórców konstytucji z 1997 r. wyrażała jasno określoną intencję wykluczenia małżeństw o innym charakterze”, a na gruncie art. 18 Konstytucji „mamy do czynienia z sytuacją, gdy można w miarę precyzyjnie zrekonstruować «wyjściową intencję» przepisu konstytucyjnego”²³. Powstaje jednak pytanie, na ile geneza przepisu powinna determinować kierunek jego wykładni. Niekiedy bowiem, kwestionując jej rolę, wskazuje się na konieczność dynamicznej interpretacji art. 18 Konstytucji, tj. uwzględniającej zachodzące zmiany społeczne²⁴. Przeciwno przyjęciu dynamicznej wykładni analizowanego przepisu trafnie opowiada np. M. Szydło, stwierdzając: „instytucja małżeństwa, jako związku mężczyzny i kobiety, nie jest jeszcze jednym (kolejnym, jednym z wielu) prawem podstawowym, w szczególności prawem o charakterze społecznym lub socjalnym, które można w sposób dowolnie szeroki interpretować i rozwijać jego zakres zastosowania i normowania w drodze progresywnej wykładni [...] Jest to fundamentalna instytucja ustrojowa [...] Zmienić to fundamentalne rozstrzygnięcie ustrojowe – przyjęte przez twórców Konstytucji RP w pełni świadomie i z rozmysłem – może jedynie nowelizacja Konstytucji RP lub przyjęcie nowej Konstytucji RP”²⁵.

Na gruncie obowiązującej ustawy zasadniczej dopuszczalności wprowadzenia małżeństw zawieranych przez osoby tej samej płci nie mogą uzasadniać inne normy wywodzone z przepisów Konstytucji, w tym w szczególności z art. 30 (godność człowieka), art. 31 (ochrona wolności), art. 32 Konstytucji (zasada równości, zakaz dyskryminacji) czy art. 47 (prawo do ochrony prawnej życia prywatnego, rodzinnego oraz do decydowania o swoim życiu osobistym). Artykuł 18 Konstytucji ustanawia bowiem wymóg odmienności płci małżonków. Został on wprowadzony przez tego samego ustrojodawcę, który ustanowił wskazane wyżej przepisy ustawy zasadniczej. W związku z tym wymienione regulacje ustawy zasadniczej nie mogą być interpretowane z pominięciem art. 18 Konstytucji.

Podsumowanie

- Poselski projekt ustawy o równości małżeńskiej, który zakłada wprowadzenie do systemu prawa polskiego regulacji dopuszczających zawieranie małżeństw

kładni konstytucyjnej na przykładzie art. 18 Konstytucji RP [w:] Interes publiczny a interes prywatny w prawie: XIII Konferencja Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego 24 lutego 2012 roku, red. T. Giaro, Warszawa 2012, s. 215–217; A. Jezusek, *Możliwość*, *op. cit.*, s. 86.

²³ Zob. L. Garlicki, *Art. 18*, *op. cit.*, s. 494.

²⁴ A. Jezusek, *Możliwość*, *op. cit.*, s. 86.

²⁵ M. Szydło, *Instytucjonalizacja*, *op. cit.*, s. 26. Zob. również B. Banaszkiewicz, „Małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny”, *op. cit.*, s. 652–655; J. Pawliczak, *Zarejestrowany związek*, *op. cit.*, s. 342.

przez osoby tej samej płci, jest niezgodny z art. 18 Konstytucji RP, w którym ustrojodawca przesądził, że małżeństwo jest związkiem kobiety i mężczyzny.

■ Przedstawiona wykładnia art. 18 Konstytucji znajduje potwierdzenie między innymi w przebiegu prac Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego nad obowiązującą ustawą zasadniczą, z których wynika, że zamiarem ustrojodawcy było wyłączenie dopuszczalności wprowadzenia ustawowej regulacji przewidującej możliwość zawierania małżeństw przez osoby tej samej płci.

■ Wprowadzenie projektowanych rozwiązań wymagałoby zmiany Konstytucji. Jak stwierdził Trybunał Konstytucyjny w uzasadnieniu wyroku z 11 maja 2005 r.: „[m]ałżeństwo (jako związek kobiety i mężczyzny) uzyskało w prawie krajowym RP odrębny status konstytucyjny zdeterminowany postanowieniami art. 18 Konstytucji”, a „[z]miana tego statusu byłaby możliwa jedynie przy zachowaniu rygorów trybu zmiany Konstytucji, określonych w art. 235 tego aktu”.

Bibliografia

- Banaszak B., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012.
- Banaszkiewicz B., „Małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny”. *O niektórych implikacjach art. 18 Konstytucji RP*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 2013, z. 3.
- Borysiak W., Art. 18 [w:] *Konstytucja RP. Komentarz*, t. I, Art. 1–86, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016.
- Dudek D., *W sprawie projektu ustawy o związkach partnerskich*, „Przegląd Sejmowy” 2012, nr 4.
- Garlicki L., Art. 18 [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. I, red. L. Garlicki, M. Zubik, Warszawa 2016.
- Gromek K., *Prawo rodzinne dla sędziów i pełnomocników*, 2018, Legalis.
- Jezusek A., *Możliwość instytucjonalizacji związku osób tej samej płci w świetle art. 18 konstytucji*, „Przegląd Sejmowy” 2015, nr 4.
- Łętowska E., Woleński J., *Instytucjonalizacja związków partnerskich a Konstytucja RP z 1997 r.*, „Państwo i Prawo” 2013, z. 6.
- Mączyński A., *Konstytucyjne podstawy prawa rodzinnego* [w:] *Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, t. I, red. P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel, Warszawa 2012.
- Pawliczak J., *Zarejestrowany związek partnerski a małżeństwo*, Warszawa 2014.
- Smyczyński T., *Prawo rodzinne i stosunki rodzinnoprawne* [w:] *System prawa prywatnego*, t. 11, *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, Warszawa 2009.
- Skrzydło W., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Kraków 1998.
- Szydło M., *Instytucjonalizacja związków partnerskich w świetle art. 18 i 32 Konstytucji RP*, „Zeszyty Prawnicze BAS” 2017, nr 4.
- Tuleja P., Art. 18 [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. P. Tuleja, Warszawa 2019.

Winczorek P., *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Warszawa 2008.

Wyrzykowski M., *Publiczne a prywatne w wykładni konstytucyjnej na przykładzie art. 18 Konstytucji RP [w:] Interes publiczny a interes prywatny w prawie: XIII Konferencja Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego 24 lutego 2012 roku*, red. T. Giaro, Warszawa 2012.